ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ MARCO DARMON της 27ης Οκτωβρίου 1993 *

Κύριε Πρόεδρε,
Κύριοι δικαστές,

1. Μετά τις τρεις αποφάσεις σας της 15ης Οκτωβρίου 1980 — Providence Agricole de Champagne, Maïseries de Beauce, Roquette Frères [1] —, την απόφασή σας της 27ης Φεβρουαρίου 1985 [2], Société des produits de maïs και την απόφασή σας της 22ας Μαΐου 1985, Fragd [3], τίθεται και πάλι στην κρίση σας το λεπτό ζήτημα των διαχρονικών αποτελεσμάτων του ανισχύρου ενός κοινοτικού κανονισμού, το οποίο αναγνωρίσθηκε στο πλαίσιο διαδικασίας εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως.

2. Το 1980, εφαρμόζοντας κατ' αναλογίαν το άρθρο 174, δεύτερο εδάφιο, της Συνθήκης ΕΟΚ, στο πλαίσιο μιας τέτοιας διαδικασίας, κρίνατε ότι η αναγνώριση του ανισχύρου ενός κανονισμού που υποβλήθηκε στην κρίση σας δεν παρήγε αποτελέσματα παρά από την ημερομηνία εκδόσεως της αποφάσεώς σας: συνεπώς, τα νομισματικά εξισωτικά ποσά (στο εξής: ΝΕΠ), τα οποία αχρεωστήτως καταβλήθηκαν ή εισπράχθηκαν πριν από την ημερομηνία αυτή, δεν μπορούσαν να αναζητηθούν.

3. Η Επιτροπή [4] σας καλεί ακόμα μια φορά να επανεξετάσετε ακριβώς αυτό το αποτέλεσμα «ex nunc erga omnes», ερχόμενη σε ενίσχυση της ενάγουσας της κύριας δίκης. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο σας ζήτησε να αποφανθείτε εν ολομελεία επί των ερωτημάτων που υπέβαλε το Finanzgericht Düsseldorf [5].

4. Και πάλι η εταιρία Roquette άσκησε ενώπιον αυτού του δικαστηρίου αγωγή κατά της διοικήσεως των τελωνείων περί αναζητήσεως των αχρεωστήτως και υπέρ το δέον καταβληθέντων ποσών ΝΕΠ σχετικών με προϊόντα παράγωγα του αραβοσίτου (άμυλο, δεξτρίνη και διαλυτό άμυλο).

5. Δεδομένου ότι η εναγομένη της κύριας δίκης αντικρούει αυτή την αξίωση με το επιχείρημα ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση έγινε ορθή εφαρμογή του κανονισμού (ΕΟΚ) 2719/75 της Επιτροπής, της 24ης Οκτωβρίου 1975, περί καθορισμού των ΝΕΠ καθώς και ορισμένων συντελεστών απαραιτήτων για την εφαρμογή τους [6], το αιτούν δικαστήριο, λαβόν υπόψη τις αιτιά-

* Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γαλλική.

1 — Αντίστοιχα υποθέσεις 4/79 (Rec. 1980, σ. 2823), 109/79 (Rec. 1980, σ. 2883), 145/79 (Rec. 1980, σ. 2917).

2 — Υπόθεση 112/83, Συλλογή 1985, σ. 719.

3 — Υπόθεση 33/84, Συλλογή 1985, σ. 1605.

4 — Βλ. παρατηρήσεις της Επιτροπής στην προπαρατεθείσα υπόθεση Société des produits de maïs.

5 — Η διατύπωση αυτών των ερωτημάτων βρίσκεται στην έκθεση ακροατηρίου (II, 1, in fine).

6 — JO L 276, σ. 7. Εκδοθείς σε εφαρμογή του κανονισμού (ΕΟΚ) 974/71 του Συμβουλίου, της 12ης Μαΐου 1971, περί ορισμένων μέτρων συγκυριακής πολιτικής που πρέπει να ληφθούν στον γεωργικό τομέα σαν [ως] συνέπεια της προσωρινής διευρύνσεως των περιθωρίων διακυμάνσεως των νομισμάτων ορισμένων κρατών μελών (ΕΕ ειδ. έκδ. 03/006, σ. 192).

σεις τις οποίες διατύπωσε η Roquette κατ' αυτού του νομοθετικού κειμένου Σάς ερωτά:

— αφενός, εάν ο προαναφερόμενος κανονισμός είναι ανίσχυρος καθόσον καθορίζει τα ΝΕΠ που εφαρμόζονται στα παράγωγα προϊόντα 1) σε επίπεδο τέτοιο ώστε το άθροισμα των ποσών να ανέρχεται σε συνολικό ύψος σαφώς ανώτερο από εκείνο το οποίο εφαρμόζεται στην αντίστοιχη ποσότητα του βασικού προϊόντος και 2) στην περίπτωση του αμύλου αραβοσίτου, χωρίς η βάση υπολογισμού τους να έχει μειωθεί κατά τα ποσά των επιστροφών που καταβλήθηκαν κατά την παραγωγή,

— αφετέρου, σε περίπτωση ανισχύρου, εάν η Roquette θα είχε δικαίωμα να το επικαλεστεί εν προκειμένω τη στιγμή που «έπραξε ό, τι μπορούσε και όφειλε νομικώς να πράξει για να εμποδίσει την επίδικη πράξη επιβολής να καταστεί απρόσβλητη».

6. Το πρώτο ερώτημα δεν θα απαιτήσει μακρά ανάπτυξη.

7. Η Επιτροπή αναγνωρίζει, πράγματι, ότι ο κανονισμός 2719/75 επιδέχεται τις επικρίσεις που τονίζει το δικαστήριο στο πρώτο του ερώτημα και που αποτέλεσαν την αιτιολογία της αναγνωρίσεως του ανισχύρου με τις τρεις αποφάσεις σας της 15ης Οκτωβρίου 1980 [7]. Αναγνωρίζει ρητώς ότι το ποσό το οποίο αναζητείται και το οποίο καταβλήθηκε ως ΝΕΠ για τα παράγωγα προϊόντα ανέρχεται σε ύψος σαφώς ανώτερο από εκείνο των ποσών που εφαρμόζονται στην αντίστοιχη ποσότητα του βασικού προϊόντος [8] και ότι η βάση υπολογισμού των σχετικών με το άμυλο αραβοσίτου ποσών δεν μειώθηκε κατά τα ποσά των επιστροφών κατά την παραγωγή [9].

8. Επομένως, για τους λόγους αυτούς, ο υπό εξέταση κανονισμός πρέπει να αναγνωριστεί ως ανίσχυρος.

9. Η Επιτροπή θεωρεί, εξάλλου, ότι η αναγνώριση του ανισχύρου πρέπει να επεκταθεί σε ορισμένους μεταγενέστερους κανονισμούς, καθόσον, αφού αφορούν τα ίδια προϊόντα, πάσχουν από τις ίδιες πλημμέλειες [10].

10. Όπως προσδιόρισε η Επιτροπή, απαντώντας στο ερώτημα που της θέσατε, πρόκειται για τα ακόλουθα νομοθετικά κείμενα: τους τροποποιητικούς κανονισμούς 2829/75 της 31ης Οκτωβρίου 1975,271/76 της 6ης

7 — Παρατηρήσεις, σ. 6 της γαλλικής μεταφράσεως.

8 — Τα ΝΕΠ τα οποία εφαρμόζονται στα επίδικα παράγωγα προϊόντα ξεπερνούσαν κατά 23,27 % το εξισωτικό ποσό που εφαρμόζεται στο βασικό προϊόν, τον αραβόσιτο. Βλ. τις παρατηρήσεις της προσφεύγουσας της κύριας δίκης, σ. 3 της γαλλικής μεταφράσεως. Με την απόφασή σας της 3ης Οκτωβρίου 1985, 46/84, Nordgetreide (Συλλογή 1985, σ. 3127) κρίνατε ότι μια διαφορά της τάξεως του 1,45 % μεταξύ των ΝΕΠ που εφαρμόζονταν στον αραβόσιτο και αυτών που εφαρμόζονταν στα παράγωγα αυτού προϊόντα ήταν «ασήμαντη» και δεν επηρέαζε την ισχύ του βαλλομένου κανονισμού (*σκέψεις 25, 28 και 29*). Η *διαφορά ανήρχετο σε ποσοστό* περίπου 30 % στις υποθέσεις 4/79 και 109/79 και 12 % στην υπόθεση 145/79 (σκέψη 34 της αποφάσεως Nordgetreide). Στις τρεις αυτές περιπτώσεις θεωρήθηκε αρκετά μεγάλη ώστε να δικαιολογήσει το ανίσχυρο.

9 — Παρατηρήσεις της Επιτροπής, σ. 9 της γαλλικής μεταφράσεως.

10 — Όπ. π. σ. 15 και 16.

Φεβρουαρίου 1976, 512/76 της 5ης Μαρτίου 1976 [11], τον κανονισμό 572/76 της 15ης Μαρτίου 1976 [12], ο οποίος αντικατέστησε τον επίδικο κανονισμό [13] και τον κανονισμό 618/76 της 18ης Μαρτίου 1976 [14], ο οποίος τροποποίησε τον τελευταίο. Όλα αυτά τα κείμενα προηγούνται αυτών που κηρύχθηκαν ανίσχυρα με τις αποφάσεις σας της 15ης Οκτωβρίου 1980.

11. Αυτή η επέκταση πρέπει να γίνει για τους ίδιους λόγους με εκείνους που εκφράσατε στην προαναφερθείσα απόφασή σας Roquette ως εξής:

«Αυτό το ανίσχυρο συνεπιφέρει το ανίσχυρο των μεταγενέστερων κανονισμών της Επιτροπής που είχαν ως αντικείμενο την τροποποίηση των εφαρμοστέων για τα προϊόντα που αναφέρονται στην προηγούμενη παράγραφο νομισματικών εξισωτικών ποσών» [15].

12. Ας έλθω στο δεύτερο ερώτημα.

13. Εδώ, μου φαίνεται απαραίτητο να εξετάσω προηγουμένως τις αρχές οι οποίες διέπουν τα διαχρονικά αποτελέσματα των αποφάσεων που αναγνωρίζουν το ανίσχυρο ενός κανονισμού στο πλαίσιο εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως.

14. Από την απόφασή σας της 13ης Μαΐου 1981, International Chemical Corporation κατά Amministrazione delle finanze dello Stato [16], προκύπτει ότι μια τέτοιου είδους απόφαση δεσμεύει κάθε δικαστήριο, το οποίο καλείται να εφαρμόσει την ανίσχυρη πράξη, και παράγει αποτέλεσμα erga omnes:

«(...) αν και δεν απευθύνεται ευθέως παρά μόνο στον δικαστή που προσέφυγε στο Δικαστήριο, [αυτή η απόφαση] αποτελεί επαρκή λόγο για κάθε άλλο δικαστή ώστε να θεωρήσει την εν λόγω πράξη ανίσχυρη, για τις ανάγκες της αποφάσεως την οποία πρόκειται να εκδώσει» [17].

15. Ο αναγνωρισθείς ως ανίσχυρος κανονισμός, κατ' αντιδιαστολή προς τον ακυρωθέντα δυνάμει του άρθρου 173 της Συνθήκης κανονισμό, «δεν εξαφανίζεται από το σύστημα δικαίου» [18], εφόσον δεν έχει ρητώς καταργηθεί από νέο νομοθετικό κείμενο. Βάσει του άρθρου 176 της Συνθήκης, εναπόκειται στο όργανο το οποίο εξέδωσε την οικεία πράξη να λάβει τα απαραίτητα μέτρα

11 — Αντίστοιχα κανονισμός (ΕΟΚ) της Επιτροπής περί τροποποιήσεως των νομισματικών εξισωτικών ποσών (JO L 284, σ. 1), κανονισμός (ΕΟΚ) της Επιτροπής περί τροποποιήσεως των νομισματικών εξισωτικών ποσών κατόπιν της εξελίξεως της συναλλαγματικής ισοτιμίας της ιταλικής λιρέτας (JO L 34, σ. 1), κανονισμός (ΕΟΚ) της Επιτροπής περί τροποποιήσεως των νομισματικών εξισωτικών ποσών (JO L 60, σ. 1).

12 — Κανονισμός (ΕΟΚ) της Επιτροπής περί καθορισμού των νομισματικών εξισωτικών ποσών καθώς και ορισμένων συντελεστών απαραιτήτων για την εφαρμογή τους (JO L 68, σ. 5).

13 — Βλ. το άρθρο 4.

14 — Κανονισμός (ΕΟΚ) της Επιτροπής περί τροποποιήσεως των νομισματικών εξισωτικών ποσών (JO L 75, σ. 1).

15 — Διατακτικό, σημείο 2.

16 — Υπόθεση 66/80, Συλλογή 1981, σ. 1191.

17 — Σκέψη 13. Ο κανόνας επαναλαμβάνεται στη σκέψη 16 της προαναφερθείσας αποφάσεως Société des produits de maïs.

18 — J. C. Masclet «La jurisprudence "Roquette" à l'épreuve des juridictions françaises» (RTDE 1986, σ. 161).

τα οποία συνεπάγεται η απόφαση που αναγνωρίζει το ανίσχυρο, προκειμένου να θέσει τέλος στη διαπιστωθείσα παρανομία [19].

16. Είτε αυτό γίνεται μέσω του άρθρου 173 είτε μέσω του άρθρου 176, η εν λόγω πράξη καθίσταται ανεφάρμοστη [20]. Υπάρχει επομένως μεγάλη συγγένεια μεταξύ μιας ακυρωτικής αποφάσεως και μιας προδικαστικής αποφάσεως αναγνωρίζουσας το ανίσχυρο.

17. Επομένως, καθίσταται αναπόφευκτο το εξής ερώτημα: πρέπει ο κανόνας της αναδρομικότητας της ακυρότητας, ο οποίος εκφράζεται στο άρθρο 174, πρώτο εδάφιο, και η εξαίρεση του δευτέρου εδαφίου του ίδιου άρθρου να έχουν ομοίως εφαρμογή και στις προδικαστικές αποφάσεις που αναγνωρίζουν το ανίσχυρο [21];

18. Καταρχήν, αυτές έχουν, όπως οι ακυρωτικές αποφάσεις, αναδρομικό χαρακτήρα: «ο κανονισμός ο οποίος κηρύχθηκε ανίσχυρος είναι εξαρχής παράνομος» [22]. Ο γενικός εισαγγελέας Capotorti παρέσχε τον κύριο λόγο αυτού με τις προτάσεις του στην απόφαση της 4ης Οκτωβρίου 1979, Ireks-Arkady κατά Συμβουλίου και Επιτροπής [23]: «(...) η αναγνώριση του ανισχύρου ή της ελλείψεως νομιμότητας που θα συνοδευόταν από αποτελέσματα ex nunc δεν θα προσέφερε έρεισμα για τις αγωγές αποζημιώσεως προηγουμένων ζημιών, οπότε θα ήταν περιττή, για όσους έχουν συμφέρον να ασκήσουν τέτοιες αγωγές, η αναφορά στην προδικαστική απόφαση που αναγνώρισε την έλλειψη νομιμότητας» [24].

19. Εντούτοις, λόγω του αποτελέσματος erga omnes της αναγνωρίσεως του ανισχύρου, η αναδρομικότητα μπορεί να έχει σοβαρές συνέπειες καθόσον συνεπάγεται τη θέση υπό αμφισβήτηση των εννόμων σχέσεων οι οποίες δημιουργήθηκαν και εκτελέστηκαν καλοπίστως.

20. Η δυνατότητα να προσδίδεται αποτέλεσμα ex nunc στην περίπτωση αιτήσεως εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως επιβάλλεται συνεπώς για δύο τουλάχιστον λόγους. Θα ήταν παράδοξο, πρώτον, εάν, κατ' αντιδιαστολή προς την ακύρωση, η οποία υπόκειται στις αυστηρές προϋποθέσεις παραδεκτού ratione personae et temporis του άρθρου 173, τρίτο εδάφιο, η διαδικασία

19 — Βλ. τη σκέψη 16 της προαναφερθείσας αποφάσεως της 13ης Μαΐου 1981, International Chemical Corporation και τη νομολογία την οποία παραθέτει. Βλ. ομοίως τη σκέψη 44 των αποφάσεων 4/79 και 109/79, τη σκέψη 51 της αποφάσεως 145/79 και τη νομολογία την οποία παραθέτει, καθώς και τις προτάσεις μου στην απόφαση Société des produits de maïs, σκέψη 5.

20 — Επί των σχέσεων μεταξύ της αμφισβητήσεως της νομιμότητας και της προδικαστικής παραπομπής αφορώσας την εκτίμηση του κύρους μιας πράξεως, βλ. J. Mertens de Wilmars, «Annulation et appréciation de la validité dans le traité CEE: convergence ou divergence?» (*Mélanges H. Kutscher*, 1981, σ. 283). Βλ. ομοίως τη σκέψη 17 της αποφάσεως Société des produits de maïs.

21 — Αναγνωρίζετε αποτέλεσμα ex tunc στις προδικαστικές αποφάσεις που επιλύουν ερμηνευτικά ζητήματα: βλ. τις αποφάσεις της 8ης Απριλίου 1976, 43/75, Defrenne II (Rec. 1976, σ. 455). της 27ης Μαρτίου 1980,61/79, Denkavit italiana (Rec. 1980, σ. 1205, σκέψεις 16 και 17) και της 27ης Μαρτίου 1980, 66/79, 127/79 και 128/79, Salumi (Rec. 1980, σ. 1237, σκέψεις 9 και 10).

22 — R. Joliet, «*Le droit institutionnel des Communautés européennes —Le contentieux*» σ. 226. Βλ., για παράδειγμα, την απόφαση της 12ης Ιουνίου 1980, 130/79, Express Dairy Foods (Rec. 1980, σ. 1887, προτάσεις Capotorti). Τα ΝΕΠ τα οποία εισπράχθηκαν από τις εθνικές αρχές βάσει αναγνωρισθέντων ως ανισχύρων κοινοτικών κανονισμών πρέπει να επιστραφούν. Βλ. επίσης τη σιωπηρή λύση των αποφάσεων της 19ης Οκτωβρίου 1977, 117/76 και 16/77, Ruckdeschel [Rec. 1977, σ. 1753, σκέψη 13: «(...) υπάρχουν περισσότερες δυνατότητες (...) για την αποκατάσταση της βλάβης που πιθανόν να προκλήθηκε στους ενδιαφερομένους (...)»] και 124/76 και 20/77, Moulins et Huileries de Pont-à-Mousson (Rec. 1977, σ. 1795, σκέψη 29).

23 — Υπόθεση 238/78, Rec. 1978, σ. 2955.

24 — Rec. 1978, σ. 2991. Βλ. επίσης την απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 1984, 256/80, 257/80, 265/80, 267/80 και 5/81, 51/81 και 282/82, Birra Wührer κατά Συμβουλίου και Επιτροπής (Συλλογή 1984, σ. 3693, σκέψη 33).

αναγνωρίσεως του ανισχύρου μπορούσε να κινηθεί με την πρωτοβουλία οποιουδήποτε ατόμου χωρίς άλλο χρονικό περιορισμό πλην αυτού που απορρέει από τις προθεσμίες παραγραφής του εσωτερικού δικαίου, δηλαδή μερικές φορές πολλά χρόνια μετά την έναρξη ισχύος του οικείου κανόνα [25]. Δεύτερον, οι κοινοτικές ρυθμίσεις μπορεί να άπτονται ιδιαίτερα ευαίσθητων τομέων και η αναγνώριση του ανισχύρου τους μπορεί να επιφέρει σοβαρές συνέπειες, ιδίως οικονομικές, οι οποίες είναι σημαντικό να βρίσκονται υπό έλεγχο. Αυτή η ανησυχία φαίνεται καθαρά στην απόφασή σας της 15ης Ιανουαρίου 1986, Pinna [26].

21. Θα αποδείξω, εν παρόδω, ότι το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στηρίχθηκε στην απόφαση Defrenne II [27] για να περιορίσει χρονικώς τα αποτελέσματα της από 13 Ιουνίου 1979 [28] αποφάσεώς του Marckx, η οποία καθιέρωσε την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως των νομίμων και φυσικών τέκνων στον τομέα της κληρονομίας: «(...) η αρχή της ασφάλειας δικαίου, η οποία ενυπάρχει αναγκαστικά στο δίκαιο της Συμβάσεως όπως και στο κοινοτικό δίκαιο, απαλλάσσει το Βελγικό Κράτος από το να θέσει υπό αμφισβήτηση τις νομικές πράξεις ή καταστάσεις οι οποίες προηγήθηκαν της εκδόσεως της παρούσας αποφάσεως» [29].

22. Όμως και το αποτέλεσμα ex nunc προκαλεί σοβαρές δυσκολίες. Αφενός, το κοινοτικό δίκαιο βρίσκεται κατεσπαρμένο μέσα στον χρόνο: αν και έχει αναγνωρισθεί ως ανίσχυρος από το Δικαστήριο, ένας κανονισμός θα παράγει έννομα αποτελέσματα όσον αφορά ορισμένους επιχειρηματίες. Αφετέρου, συγγενεύει με την αποκλειστική προθεσμία: ο ιδιώτης δεν μπορεί να επικαλεστεί την αναγνώριση του ανισχύρου για τον προ της ημερομηνίας της σχετικής αποφάσεως χρόνο.

23. Με τις προαναφερθείσες αποφάσεις σας της 15ης Οκτωβρίου 1980, αποφανθήκατε ότι

«(...) η ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 174, δεύτερο εδάφιο, της Συνθήκης, σύμφωνα με το οποίο το Δικαστήριο μπορεί να προσδιορίσει εκείνα τα αποτελέσματα του ακυρωθέντος κανονισμού που θεωρούνται ότι διατηρούν την ισχύ τους, επιβάλλεται για τους ίδιους λόγους ασφαλείας δικαίου με εκείνους οι οποίοι αποτελούν το έρεισμα αυτής της διατάξεως» [30].

24. Αλλά στην απόφαση Société des produits de maïs, χωρίς πλέον να αναφερθείτε στην έννοια της αναλογίας, θεμελιώσατε τον χρονικό περιορισμό των αποτελεσμάτων της αναγνωρίσεως του ανισχύρου στην «απαραίτητη συνοχή μεταξύ αιτήσεως εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως και προσφυγής ακυρώσεως που θεσπίζεται από τα άρθρα 173, 174 και 176 της Συνθήκης, οι οποίες αποτελούν δύο τρόπους εφαρμογής του ελέγχου νομιμότητας που προβλέπει η Συνθήκη» [31].

25 — Βλ. τις προτάσεις μου στην απόφαση Société des produits de maïs, σκέψη 11.

26 — Υπόθεση 41/84, Συλλογή 1986, σ. 1, σκέψεις 26 έως 30. Μόνο οι εργαζόμενοι που είχαν ασκήσει προσφυγή ή είχαν υποβάλει ένσταση ισοδυνάμου αποτελέσματος μπόρεσαν να ωφεληθούν από το αποτέλεσμα ex tunc της αναγνωρίσεως ως ανισχύρου του άρθρου 73, παράγραφος 2, του κανονισμού 1408/71.

27 — Παρατεθείσα ανωτέρω. Βλ. παραπομπές ανωτέρω, υποσημείωση 21.

28 — Σειρά Α, τόμος 31, σ. 5.

29 — Όπ. π., σ. 26.

30 — Σκέψη 45 των αποφάσεων 4/79, Providence agricole de la Champagne, και 109/79, Maïseries de Beauce, και σκέψη 52 της αποφάσεως 145/79, Roquette.

31 — Σκέψη 17.

25. Εφαρμόζοντας στο πεδίο της αναγνωρίσεως του ανισχύρου τις αποφάσεις σας Defrenne II και Denkavit italiana [32], οι οποίες έλυσαν ερμηνευτικά ζητήματα, η νομολογία σας θέτει αυστηρές προϋποθέσεις για την ύπαρξη αποτελέσματος ex nunc:

1) την ύπαρξη «λόγων αφεύκτου ανάγκης» [33], οι οποίοι να δικαιολογούν τον χρονικό περιορισμό των αποτελεσμάτων της αναγνωρίσεως του ανισχύρου, όπως οι απαιτήσεις της ασφάλειας δικαίου (ο οικονομικός αντίκτυπος μιας αναδρομικής αποφάσεως αποτελεί τη γενικώς παρεχομένη δικαιολόγηση).

2) τον προσδιορισμό από το Δικαστήριο, μέσα στην ίδια την απόφαση η οποία αναγνωρίζει το ανίσχυρο, του περιορισμού των διαχρονικών αποτελεσμάτων της [34].

26. Η προσφυγή στην αρχή της ασφάλειας δικαίου πρέπει να γίνεται με την πιο μεγάλη προσοχή. Αν και στηρίζει την αρχή της νομιμότητας, μπορεί εντούτοις μερικές φορές να έρθει σε σύγκρουση με αυτήν. Όπως είχα την ευκαιρία να το πω, παρουσιάζει δύο όψεις [35]. Ενώ αποβλέπει στο να μην τίθενται υπό αμφισβήτηση οι έννομες σχέσεις οι οποίες δημιουργήθηκαν καλοπίστως, τείνει εξίσου να προστατεύει τα συμφέροντα των επιχειρηματιών που βλάπτονται από την άκυρη ρύθμιση, οι οποίοι μπορούν θεμιτώς να αξιώσουν την τήρηση της νομιμότητας. Όπως καταδεικνύει ο D. Simon, «εν ονόματι τίνος πράγματος η ασφάλεια δικαίου των μεν θα άξιζε περισσότερο από την ασφάλεια δικαίου των δε;» [36]

27. Ποια πρέπει να είναι η ασφάλεια δικαίου του αιτούντος της κύριας δίκης;

28. Καίτοι η δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 174, δεύτερο εδάφιο, στις προδικαστικές αποφάσεις περί αναγνωρίσεως του ανισχύρου είναι γενικώς αποδεκτή σήμερα, τουλάχιστον από τα εθνικά δικαστήρια, δεν συμβαίνει το ίδιο με την ξεκάθαρη και απλή εφαρμογή του αποτελέσματος ex nunc που συνεπάγεται ότι οι αιτούντες της κύριας δίκης δεν ωφελούνται από το ανίσχυρο του οποίου την αναγνώριση προκάλεσαν. Αυτό το ζήτημα αποτέλεσε τον λόγο που το Finanzgericht Düsseldorf υπέβαλε το δεύτερο ερώτημα στην παρούσα υπόθεση.

29. Οι τρεις αποφάσεις της 15ης Οκτωβρίου 1980 έχουν διατηρήσει το αποτέλεσμα ex nunc erga omnes της αναγνωρίσεως του ανισχύρου.

30. Έχετε θεωρήσει ότι αυτή καθαυτή η αναγνώριση του ανισχύρου δεν επιφέρει τις συνέπειες που επικαλούνται οι αιτούντες της κύριας δίκης όσον αφορά τη μείωση των

32 — Προαναφερθείσες. Βλ. παραπομπές ανωτέρω, υποσημείωση 21.

33 — Σκέψη 26 της αποφάσεως Pinna. Συγκρίνετε τη σκέψη 72 της αποφάσεως Defrenne II και τη σκέψη 17 της αποφάσεως της 27ης Μαρτίου 1980, Denkavit italiana: «Μόνο κατ' εξαίρεση (...)».

34 — Βλ. σκέψεις 17 και 18 της αποφάσεως Société des produits de maïs. Βλ. συναφώς τις προτάσεις μου στην υπόθεση αυτή, σημείο 12. Βλ. τη σκέψη 18 της αποφάσεως Denkavit italiana και τη σκέψη 13 της αποφάσεως της 2ας Φεβρουαρίου 1988,309/85, Barra (Συλλογή 1988, σ. 355).

35 — Βλ. τις προτάσεις μου στην απόφαση Société des produits de maïs, σκέψη 11.

36 — D. Simon, «L'effet dans le temps des arrêts préjudiciels de la Cour de justice des Communautés européennes: enjeu ou prétexte d'une nouvelle guerre des juges?», *Mélanges Pescatore*, Baden-Baden Nomos 1987, σ. 651, ειδικά σ. 663.

ποσών τα οποία αναζητήθηκαν ως ΝΕΠ. Πράγματι, μόνη η Επιτροπή, λόγω του περιθωρίου εκτιμήσεως που διαθέτει, ήταν σε θέση να προσδιορίσει, κατόπιν της αναγνωρίσεως του ανισχύρου, τα ΝΕΠ που ίσχυαν για τα διάφορα επίδικα προϊόντα [37].

31. Δεν φαίνεται να έχετε πάντως αμφισβητήσει, *ως προς την αρχή του*, το δικαίωμα των αιτούντων της κύριας δίκης να μην εφαρμοστεί στην περίπτωσή τους ένας ανίσχυρος κανονισμός. Εκτός από το προαναφερθέν τεχνικό εμπόδιο, έχετε τονίσει, λαμβάνοντας υπόψη σας τα περιστατικά των συγκεκριμένων υποθέσεων, τον κίνδυνο παραποιήσεως του ανταγωνισμού από την έλλειψη ομοιομορφίας των εθνικών νομοθεσιών που εφαρμόζονται σε θέματα αναζητήσεως των αχρεωστήτως καταβληθέντων [38].

32. Διάφοροι σχολιαστές [39] έχουν επικρίνει τη νομολογία Roquette:

«(...) πώς (...) θα μπορούσε να μην προκαλέσει αντίδραση, αφού για πρώτη φορά το Δικαστήριο αρνήθηκε τελείως το ευεργέτημα της λύσεως που υιοθετήθηκε με την απόφασή του, ακόμη και στον συγκεκριμένο διάδικο, περιορίζοντάς τον σε μια καθαρά πλατωνική ικανοποίηση;» [40]

33. Είναι ενδεικτικό ότι επανήλθατε σε αυτό το ζήτημα με την απόφαση Société des produits de maïs, παρά το γεγονός ότι «εστερείτο ενδιαφέροντος» στη συγκεκριμένη περίπτωση [41].

34. Συγκεκριμένα, κρίνατε ότι

«(...) στην περίπτωση κατά την οποία το Δικαστήριο κάνει χρήση της δυνατότητας που έχει να περιορίζει ως προς το παρελθόν το αποτέλεσμα της αναγνωρίσεως του ανισχύρου στο πλαίσιο του άρθρου 177, σ' αυτό εναπόκειται να καθορίσει αν μπορεί να προβλεφθεί, είτε υπέρ του διαδίκου που εισήγαγε την υπόθεση ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου είτε υπέρ οποιουδήποτε άλλου επιχειρηματία που είχε ενδεχομένως ενεργήσει κατ' ανάλογο τρόπο πριν από την αναγνώριση του ανισχύρου, εξαίρεση από τον χρονικό αυτό περιορισμό του αποτελέσματος, ο οποίος προβλέπεται στην απόφαση του Δικαστηρίου, ή αν, αντιθέτως, η αναγνώριση του ανισχύρου το οποίο παράγει αποτελέσματα μόνο για το μέλλον αποτελεί πρόσφορο μέτρο ακόμα και για τους επιχειρηματίες που είχαν την πρωτοβουλία να λάβουν εγκαίρως μέτρα προκειμένου να διασφαλίσουν τα δικαιώματά τους» [42].

37 — Βλ. σκέψη 42 των αποφάσεων της 15ης Οκτωβρίου 1980 Providence agricole de la Champagne και Maïseries de Beauce.

38 — Βλ. σκέψη 45 των αποφάσεων Providence agricole de la Champagne και Maïseries de Beauce και σκέψη 52 της αποφάσεως Roquette.

39 — D. Simon, όπ. π., σ. 651. J. Boulois, υποσημείωση στην απόφαση του πρωτοδικείου της Lille της 15ης Ιουλίου 1981, Recueil Dalloz 1982, J, σ. 10. H. Labayle, «La Cour de justice des Communautés et les effets d'une déclaration d'invalidité» (RTDE 1982, σ. 484). J. C. Masclet, όπ. π., σ. 161.

40 — G. Isaac, «La modulation par la Cour de justice des Communautés européennes des effets dans le temps de ses arrêts d'invalidité» (CDE 1987, σ. 444).

41 — Βλ. σκέψη 19 της αποφάσεως Société des produits de maïs. Η εταιρία προϊόντων αραβοσίτου είχε υποβάλει αίτημα αποδόσεως μετά την απόφασή σας της 15ης Οκτωβρίου 1980 στην υπόθεση 145/79 και συνεπώς δεν μπορούσε, ούτως ή άλλως, να επωφεληθεί της δυνατότητας αποδόσεως των ποσών που εισπράχθηκαν κατ' εφαρμογή του ακυρωθέντος κανονισμού.

42 — Σκέψη 18.

35. Έτσι έχετε i) επιβεβαιώσει τη δυνατότητα επικλήσεως του ανισχύρου από τον ασκήσαντα την προσφυγή και ii) εξαρτήσει την εφαρμογή του αποτελέσματος ex nunc erga omnes από μια νέα προϋπόθεση, ήτοι το να αποτελεί αυτό «επαρκή θεραπεία», πράγμα το οποίο δύσκολα θα μπορούσε να ισχύσει στην περίπτωση του επιχειρηματία που κινεί την κύρια δίκη, μετά την καταβολή, αχρεωστήτως, σημαντικών ποσών.

36. Πώς να μην παραθέσει κανείς, εδώ, τον καθηγητή Everling, ο οποίος, σχολιάζοντας το πιο πάνω χωρίο της αποφάσεώς σας, γράφει:

« Αυτό το ασυνήθιστο obiter dictum (...) δείχνει ότι το Δικαστήριο θεώρησε μη ικανοποιητική την προηγούμενη θέση του και θέλησε να δώσει στα εθνικά δικαστήρια το μήνυμα (...) ότι ήταν έτοιμο να τελειοποιήσει τη νομολογία του σ' αυτό το ζήτημα » [43].

37. Από την απόφαση αυτή και μετά, πάντα εξαιρούσατε από το αποτέλεσμα ex nunc της αναγνωρίσεως του ανισχύρου τον ασκήσαντα την προσφυγή ή τους επιχειρηματίες οι οποίοι, πριν από την ημερομηνία της αποφάσεως, είχαν προσφύγει δικαστικώς ή είχαν υποβάλει ισοδύναμη ένσταση κατά το εφαρμοστέο εθνικό δίκαιο [44].

38. Η νομολογία σας ακολουθεί, εδώ, την ίδια λογική με αυτήν των προδικαστικών αποφάσεών σας περί ερμηνείας, οι οποίες, στην περίπτωση εφαρμογής του αποτελέσματος ex nunc προβλέπουν μια συστηματική εξαίρεση υπέρ των αιτούντων οι οποίοι, προηγουμένως, είχαν προσφύγει δικαστικώς ή είχαν υποβάλει ισοδύναμη ένσταση [45].

39. Αυτό το άνοιγμα — το οποίο βεβαίως αποτελεί μια πρόοδο — είναι σημαντικό και η Επιτροπή σας προτείνει να το εφαρμόσετε στη συγκεκριμένη περίπτωση.

40. Οι αιτιάσεις που διατυπώνονται κατά του αποτελέσματος ex nunc erga omnes σας είναι γνωστές. Θα στερούσε το υποκείμενο δικαίου από το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας και, πιο συγκεκριμένα, θα παρέβλαπτε το χρήσιμο αποτέλεσμα του άρθρου 177.

41. Το αποτέλεσμα ex nunc erga omnes, το οποίο συνδέεται με την απόφαση περί αναγνωρίσεως του ανισχύρου, θα είχε «ως αντίξοο αποτέλεσμα τη μείωση της προστασίας της οποίας απολαύουν (τα υποκείμενα δικαίου) χάρη στη διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής, εμποδίζοντας τα εθνικά δικαστήρια να διασφαλίσουν πλήρως τα δικαιώματά τους σε περίπτωση παραβιάσεως από τα όργανα της κοινοτικής νομιμό-

43 — Βλ. U. Everling, «Der Ausschluß der Rückwirkung bei der Feststellung der Ungültigkeit von Verordnungen durch den Gerichtshof der EG», *Festschrift für Bodo Börner*, 1992, σ. 57, ειδικά σ. 65, ελεύθερη μετάφραση.

44 — Βλ. την προαναφερθείσα απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 1986, Pinna, και την πιο πρόσφατη απόφαση της 10ης Μαρτίου 1992, C-38/90 και C-151/90, Lomas (Συλλογή 1992, σ. I-1781, σκέψη 25) η οποία επαναλαμβάνει επί λέξει τον κανόνα της σκέψεως 18 της αποφάσεως Société des produits de maïs.

45 — Βλ. τις αποφάσεις της 6ης Απριλίου 1976, Defrenne II, της 2ας Φεβρουαρίου 1988, 24/86, Blaizot (Συλλογή 1988, σ. 379, σκέψη 28), της 17ης Μαΐου 1990, C-262/88, Barber (Συλλογή 1990, σ. I-1889, σκέψη 41), της 16ης Ιουλίου 1992, C-163/90, Legros (Συλλογή 1992, σ. I-4625, σκέψη 30) και της 6ης Οκτωβρίου 1993, C-109/91, Ten Oever (Συλλογή 1993, σ. I-4879). Επί των σχέσεων μεταξύ των προδικαστικών αποφάσεων που επιλύουν ερμηνευτικά ζητήματα και αυτών περί εκτιμήσεως του κύρους μιας πράξεως, βλ. W. Alexander, «The Temporal Effects of Preliminary Rulings» (*Yearbook of European Law*, 1988, τόμος 8, σ. 11, ειδικά σ. 25).

τητας» [46]. Συγκεκριμένα, «οι επιχειρήσεις οι οποίες έχουν καταβάλει τα νομισματικά ποσά που έχουν αναγνωριστεί ως παρανόμως εισπραχθέντα στερούνται έτσι του δικαιώματος αναζητήσεως για τις καταβολές οι οποίες έγιναν πριν από τη δημοσίευση της αποφάσεως: το μοναδικό τους συμφέρον για να προσφύγουν ενώπιον του κοινοτικού δικαστή συνίσταται στην απαγόρευση, καταρχήν, της εισπράξεως των ΝΕΠ στο μέλλον» [47].

42. Όπως επισήμανε η ενάγουσα της κύριας δίκης στην υπόθεση Société des produits de maïs, η εφαρμογή του αποτελέσματος ex nunc μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα να απογυμνωθεί το άρθρο 177 από την ουσία του: «Για να είναι [ένα προδικαστικό ερώτημα] παραδεκτό, πρέπει αυτό τούτο το κύριο ένδικο βοήθημα να είναι παραδεκτό. Αυτό θα μπορούσε να αμφισβητηθεί έντονα εάν, με τη γενίκευση των διατάξεων του άρθρου 174, παράγραφος 2, καταλήξουμε σ' ένα σύστημα όπου το ανίσχυρο δεν θα παράγει τα αποτελέσματά του παρά μόνο για τον μετά τη διαπίστωσή του χρόνο. Συγκεκριμένα, σ' ένα τέτοιο σύστημα, όπου ο κανονισμός ο οποίος προβλέπει εξισωτικά ποσά είναι ισχυρός μέχρι την ημερομηνία της αποφάσεως περί αναγνωρίσεως του ανισχύρου και όπου δεν υπάρχει αναδρομικότητα του ανισχύρου, τα υπό κρίση ποσά δεν θα μπορούν να επιστραφούν κατά την ημέρα ασκήσεως αγωγής ενώπιον του εθνικού δικαστή. Ο εθνικός δικαστής θα πρέπει λοιπόν να διαπιστώσει, τοποθετούμενος αναγκαία στην ημέρα ασκήσεως της αγωγής, την έλλειψη εννόμου συμφέροντος του αιτούντος προς απόδοση των καταβληθέντων ποσών. Ελλείψει εννόμου συμφέροντος, η κυρία αγωγή θα είναι απαράδεκτη (...)» [48].

43. Αυτή η συλλογιστική δεν παύει να εντυπωσιάζει. Η διαδικασία εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως για την εκτίμηση του κύρους μιας πράξεως πρέπει πράγματι να μείνει φυσιολογικά προσιτή στα φυσικά ή νομικά πρόσωπα που επικαλούνται το παράνομο μιας διατάξεως του παραγώγου κοινοτικού δικαίου [49]. Μια τέτοια διαδικασία θα εστερείτο πρακτικού αποτελέσματος εάν, κατά τρόπο συστηματικό και erga omnes, η απόφαση περί αναγνωρίσεως του ανισχύρου δεν παρήγε κανένα αποτέλεσμα για το παρελθόν.

44. Πέραν από το παράδοξο το οποίο αποτελεί, για τον δικαστή, να παρέχει τα κριτήρια της νομιμότητας και μετά να αποφασίζει ότι εξακολουθεί να εφαρμόζεται στην ένδικη διαφορά ο κανόνας ο οποίος τα παραβιάζει, απτόμεθα, εδώ, των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων.

45. Το εάν μια τέτοιου είδους λύση συμβιβάζεται με τις θεμελιώδεις αρχές εξετάστηκε εμβριθώς από το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο στην απόφαση της 21ης Απριλίου 1989, Fragd κατά Amministrazione delle finanze dello Stato [50].

46. Όπως θα θυμάστε, η εταιρία Fragd είχε ασκήσει στο Tribunale di Venezia αγωγή αποδόσεως των αχρεωστήτως καταβληθέντων ΝΕΠ. Το δικαστήριο αυτό σας υπέβαλε ερώτημα σχετικά με τη νομιμότητα του κανονισμού (ΕΟΚ) 1541/80 της Επιτροπής, της 19ης Ιουνίου 1980 [51], κατ' εφαρμογή του οποίου είχαν υπολογιστεί αυτά τα ποσά.

46 — D. Simon, όπ. π. σ. 664.

47 — Όπ. π., σ. 665.

48 — Παρατηρήσεις της Société des produits de maïs, σ. 11 και σ. 12 του δακτυλογραφημένου κειμένου.

49 — Η ευθεία ακυρωτική προσφυγή, ιδίως, δεν τους επιτρέπεται παρά υπό αυστηρές προϋποθέσεις.

50 — *Rivista di diritto internazionale*, 1989, σ. 103.

51 — Περί τροποποιήσεων των ΝΕΠ (ΟΙ L 156, σ. 1).

47. Στις 22 Μαΐου 1985 [52], κρίνατε ότι, για τους λόγους που εκτίθενται στην απόφαση της 15ης Οκτωβρίου 1980, Roquette, «οι διατάξεις του κανονισμού 2140/79 της Επιτροπής, όπως τροποποιήθηκε με τον κανονισμό 1541/80 της Επιτροπής, είναι ανίσχυρες στο μέτρο που καθορίζουν τα νομισματικά εξισωτικά ποσά που ισχύουν κατά την εξαγωγή γλυκόζης σε σκόνη (...) Η αναγνώριση του ανισχύρου των διατάξεων του κανονισμού 2140/79 της Επιτροπής, όπως τροποποιήθηκε με τον κανονισμό 1541/80 της Επιτροπής, δεν επιτρέπει να τεθεί εκ νέου υπό αμφισβήτηση η είσπραξη ή η καταβολή των νομισματικών εξισωτικών ποσών που πραγματοποιήθηκε από τις εθνικές αρχές, βάσει των εν λόγω διατάξεων, κατά τον χρόνο που προηγήθηκε της ημερομηνίας εκδόσεως της αποφάσεως με την οποία αναγνωρίζεται το ανίσχυρο, δηλαδή της 15ης Οκτωβρίου 1980» [53].

48. Κατόπιν της αποφάσεως αυτής, το αιτούν δικαστήριο έθεσε το ζήτημα της συνταγματικότητας των άρθρων 1 και 2 του ιταλικού νόμου περί κυρώσεως της Συνθήκης της Ρώμης «στο μέτρο κατά το οποίο, εισάγοντας στην εσωτερική έννομη τάξη το άρθρο 177 της Συνθήκης — όπως αυτό έχει ερμηνευθεί από το Δικαστήριο — απονέμουν σ' αυτό την εξουσία να περιορίζει χρονικά τα αποτελέσματα των προδικαστικών αποφάσεων οι οποίες αφορούν το κύρος των κανονιστικών διατάξεων που επιβάλλουν περιουσιακές παροχές, αποκλείοντας από τα αποτελέσματα της αναγνωρίσεως του ανισχύρου τις πράξεις εκτελέσεως που συντελέστηκαν σε ημερομηνία προγενέστερη της αποφάσεως *έστω και αν αυτές αποτελούν το αντικείμενο της κύριας δίκης που προκάλεσε την υποβολή του προδικαστικού ερωτήματος*» [54]. Σύμφωνα με το Tribunale di Venezia, «η διάταξη που θα μπορούσε να συναχθεί από τον συνδυασμό των άρθρων 174 και 177 και η οποία θα επέτρεπε, σύμφωνα με το Δικαστήριο, να περιοριστούν κατά διακριτική ευχέρεια τα διαχρονικά αποτελέσματα της αποφάσεως που διαπιστώνει το ανίσχυρο, *ακόμη και εις βάρος των επιχειρηματιών οι οποίοι προκάλεσαν την υποβολή του ερωτήματος* κινώντας την παρεμπίπτουσα δίκη, θα συνεπαγόταν συγκεκριμένα την άρνηση δικαστικής προστασίας του ιδιώτη έναντι των κανονιστικών πράξεων κοινοτικής προελεύσεως που επιβάλλουν περιουσιακές παροχές οι οποίες κηρύχθηκαν παράνομες» [55].

49. Με την απόφασή του της 21ης Απριλίου 1989, το Συνταγματικό Δικαστήριο θυμίζει, με γλαφυρή διατύπωση, ότι

«(...) το δικαίωμα δικαστικής προστασίας, το οποίο περιλαμβάνεται ήδη μεταξύ των απαραβιάστων δικαιωμάτων του ανθρώπου, πρέπει να γίνει δεκτό "μεταξύ των υπέρτατων αρχών της συνταγματικής μας τάξεως, μέσα στην οποία είναι στενά συνδεδεμένο με την ίδια την αρχή της δημοκρατίας, η οποία συνίσταται στο να εξασφαλίζεται σε όλους και πάντοτε, για κάθε διαφορά, ένας δικαστής και μια απόφαση"» («l'assicurare a tutti e sempre, per qualsiasi controversia, un giudice e un giudizio») [56]

52 — Υπόθεση 33/84, Συλλογή 1985, σ. 1605.

53 — Σκέψη 20.

54 — Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, σκέψη 1 του μέρους «επί των πραγματικών περιστατικών», η υπογράμμιση δική μου.

55 — Ibidem, η υπογράμμιση δική μου.

56 — Όπ. π., σκέψη 3. 2. του σκεπτικού.

και καταλήγει:

«Κατ' ουσίαν, το δικαίωμα κάθε προσώπου να απολαύει για κάθε διαφορά ενός δικαστή και μιας αποφάσεως θα ήταν κενό περιεχομένου, εάν ο δικαστής ο οποίος αμφιβάλλει για τη νομιμότητα μιας διατάξεως που θα έπρεπε να εφαρμόσει ελάμβανε ως απάντηση από τη δικαστική αρχή, προς την οποία είναι υποχρεωμένος να απευθυνθεί, ότι πράγματι η διάταξη στερείται κύρους αλλ' αυτή η έλλειψη κύρους της *δεν παράγει αποτελέσματα στη διαφορά που αποτελεί το αντικείμενο της κύριας διαδικασίας*, ότι είναι δυνατόν επομένως να την επιλύσει με την εφαρμογή μιας διατάξεως που έχει αναγνωριστεί ως παράνομη» [57].

50. Το Συνταγματικό Δικαστήριο κήρυξε απαράδεκτο το ζήτημα το οποίο υποβλήθηκε στην κρίση του αποκλειστικά και μόνο επειδή η διαδικασία ενώπιον του εθνικού δικαστή κινήθηκε μετά την απόφαση του Δικαστηρίου περί του κύρους του κανονισμού και επειδή η υπόθεση η οποία τέθηκε στην κρίση του αιτούντος δικαστηρίου δεν ήταν αυτή που προκάλεσε την αναγνώριση του ανισχύρου του προσβληθέντος κανονισμού [58].

51. Η αρχή του δικαιώματος προς μια αποτελεσματική δικαστική προστασία δεν αποτελεί μόνο ένα συνθετικό στοιχείο του συνταγματικού δικαίου των κρατών μελών [59] και μια αξία η οποία καθιερώθηκε από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των δικαιωμάτων του ανθρώπου [60]. Η νομολογία σας την ανυψώνει σε θεμελιώδη αρχή του κοινοτικού δικαίου. Έτσι βεβαιώσατε την ύπαρξη του δικαιώματος προσφυγής σ' ένα δικαστή καθώς και εκείνη του δικαιώματος *αποτελεσματικής* δικαστικής προστασίας [61] του ατόμου, που υπερισχύει του κοινοτικού δικαίου [62].

52. Όπως διαπίστωσα [63], κατά πάγια νομολογία έχετε ήδη κρίνει ότι η αναγνώριση του ανισχύρου δεν μπορεί να συνοδεύεται από αποτέλεσμα ex nunc ακόμη και για τον προσφεύγοντα, παρά μόνο εάν αυτό το αποτέλεσμα αποτελεί γι' αυτόν «επαρκή θεραπεία».

53. Από τη στιγμή που το αίτημα αφορά την απόδοση ποσών τα οποία καταβλήθηκαν στο παρελθόν σε εφαρμογή του ανα-

57 — Όπ. π., σκέψη 4. 2. του σκεπτικού, η υπογράμμιση δική μου.

58 — Σκέψη 6 in fine.

59 — Άρθρα 19 του γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου της 23ης Μαΐου 1949, 24 του ισπανικού Συντάγματος της 29ης Δεκεμβρίου 1978, 20 του ελληνικού Συντάγματος της 9ης Ιουνίου 1985, 24 του ιταλικού Συντάγματος της 27ης Δεκεμβρίου 1947 και 20 του πορτογαλικού Συντάγματος της 2ας Μαρτίου 1976. Επί του δικαιώματος συνταγματικής προσφυγής το οποίο ισχύει στο γαλλικό Συνταγματικό Δίκαιο, βλ. τη μελέτη του T. S. Renoux, JCP 1993, I, 3675.

60 — Άρθρο 13 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως περί Προασπίσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: «Παν πρόσωπον του οποίου τα αναγνωριζόμενα εν τη παρούση Συμβάσει δικαιώματα και ελευθερίαι παρεβιάσθησαν έχει το δικαίωμα *πραγματικής* προσφυγής ενώπιον εθνικής αρχής (...)». Βλ. επίσης το άρθρο 6.

61 — Βλ. τις αποφάσεις της 15ης Μαΐου 1986, 222/84, Johnston (Συλλογή 1986, σ. 1651, σκέψεις 18 και 19). της 15ης Οκτωβρίου 1987, 222/86, Heylens (Συλλογή 1987, σ. 4097, σκέψη 14). της 7ης Μαΐου 1991, 340/89, Βλασσοπούλου (Συλλογή 1991, σ. I-2357, σκέψη 22). της 7ης Μαΐου 1992, C-104/91, Aguirre Borrell κ. λπ. (Συλλογή 1992, σ. I-3003, σκέψη 15), και της 31ης Μαρτίου 1993, C-19/92, Kraus (Συλλογή 1993, σ. I-1663, σκέψη 40).

62 — Η προσήλωσή σας σε αυτή την αρχή εκδηλώνεται, για παράδειγμα, στη νομολογία σας σχετικά με την ένσταση της παράλληλης προσφυγής την οποία δεν δέχεστε παρά εάν «τα εθνικά ένδικα βοηθήματα *εξασφαλίζουν αποτελεσματικά* την προστασία των ιδιωτών που θεωρούν ότι ζημιώθηκαν από τις πράξεις των κοινοτικών οργάνων» (απόφαση της 30ής Μαΐου 1989, 20/88, Roquette, Συλλογή 1989, σ. 1553, σκέψη 15, η υπογράμμιση δική μου. Βλ. επίσης επ' αυτού του ζητήματος, τις προτάσεις μου σ' αυτή την απόφαση, σκέψη 15).

63 — Βλ. πιο πάνω, σκέψη 35.

γνωρισθέντος ως ανισχύρου κανονισμού, το αποτέλεσμα ex nunc erga omnes δεν μπορεί να αποτελεί «επαρκή θεραπεία». Το αποτέλεσμα αυτό στερεί στην πραγματικότητα το αίτημα από κάθε αποτελεσματικότητα. Ένα τέτοιου είδους αποτέλεσμα είναι, εν προκειμένω, αντίθετο στην αρχή του δικαιώματος αποτελεσματικής ένδικης προσφυγής.

54. Ως εκ τούτου, τόσο η ενάγουσα της κύριας δίκης όσο και η Επιτροπή από κοινού σας προτείνουν να εφαρμόσετε στη συγκεκριμένη περίπτωση την αρχή της αναδρομικότητας, δεδομένου ότι πρόκειται για επιχειρηματίες οι οποίοι άσκησαν προσφυγή (αγωγή) ή ένσταση πριν από την έκδοση της αποφάσεώς σας.

55. Αλλά «παίρνοντας πίσω με το ένα χέρι αυτό που δίνει το άλλο», η Επιτροπή σάς προτείνει να διατηρήσετε εν προκειμένω την ημερομηνία της εκδόσεως αποφάσεως της 15ης Οκτωβρίου 1980, Roquette, με το σκεπτικό ότι η έκταση του ανισχύρου ξεπερνούσε το πλαίσιο μόνο των επιδίκων εκείνη την εποχή κανονισμών και ότι το παράνομο ήταν «πασιφανές» [64].

56. Παρόμοια επιχειρηματολογία δεν μπορεί να πείσει για τρεις λόγους.

57. Πρώτα-πρώτα, αν και αληθεύει ότι, το 1980, προσδώσατε στο ανίσχυρο μια πιο ευρεία έκταση από την έκταση του ανισχύρου του επιδίκου τότε κανονισμού της 24ης Μαρτίου 1976, φροντίσατε να προσδιορίσετε ότι τούτο δεν αφορούσε παρά μόνο τους *μεταγενεστέρους* αυτού κανονισμούς [65]. Το αντικείμενο όμως της παρούσας διαδικασίας αφορά έναν κανονισμό *προγενέστερο* της 24ης Μαρτίου 1976 και το ανίσχυρό του θα έπρεπε να συνεπάγεται το ανίσχυρο κανονισμών οι οποίοι είναι όλοι επίσης προγενέστεροι της τελευταίας αυτής ημερομηνίας [66].

58. Εξάλλου, η πρόταση της Επιτροπής δεν θα μπορούσε να γίνει δεκτή παρά μόνο εάν η ίδια είχε εγκαίρως συμμορφωθεί αμέσως προς όλες τις υποδείξεις των αποφάσεών σας της 15ης Οκτωβρίου 1980, περιλαμβανομένων και αυτών που αφορούν την παρούσα ρύθμιση, πράγμα το οποίο δεν έπραξε.

59. Τέλος, εάν ακολουθείτο η πρόταση της Επιτροπής, θα είχε ως συνέπεια να περιοριστεί σημαντικά το πεδίο εφαρμογής της εξαιρέσεως από το αποτέλεσμα ex nunc. Συγκεκριμένα, μόνο τα πρόσωπα που είχαν ασκήσει προσφυγή (αγωγή) ή ισοδύναμη ένσταση, μεταξύ της *24ης Οκτωβρίου 1975* και της 15ης Οκτωβρίου 1980, θα μπορούσαν να επικαλεστούν το διαπιστωθέν ανίσχυρο.

60. Αυτή η πρόταση πρέπει συνεπώς να απορριφθεί. Στην περίπτωση κατά την οποία θα διατηρήσετε το αποτέλεσμα ex nunc, περιορίζοντας την έκτασή του, η ημερομηνία αναφοράς θα έπρεπε επομένως να είναι αυτή της εκδοθησομένης αποφάσεως.

64 — Παρατηρήσεις της Επιτροπής, σ. 14 και σ. 15 της γαλλικής μεταφράσεως.

65 — Απόφαση 145/79, διατακτικό, σημείο 2.

66 — Βλ. ανωτέρω, σημείο 11.

61. Ώστόσο, θα αρκούσε αυτό από την άποψη του δικαιώματος αποτελεσματικής ένδικης προσφυγής;

62. Βεβαίως, η ενάγουσα της κύριας δίκης και όσοι άσκησαν προσφυγές (αγωγές) ή ενστάσεις πριν από αυτή την ημερομηνία θα είχαν διασφαλίσει τα συμφέροντά τους.

63. Αλλά τί θα γινόταν με τους επιχειρηματίες οι οποίοι, αν και θίγονταν από την εφαρμογή του ανισχύρου κανονισμού, δεν ενήργησαν, πριν από την ημερομηνία της αποφάσεως, προς απόδοση των υπέρ το δέον καταβληθέντων ΝΕΠ, ενώ θα είχαν ακόμη το δικαίωμα να το πράξουν κατά τους εσωτερικούς δικονομικούς κανόνες τους; Μπορούμε να δεχθούμε ότι έχουν αποκλειστεί του ευεργετήματος του ανισχύρου;

64. Είναι σαφές, εν προκειμένω, ότι, καθορίζοντας την αποκλειστική τελική ημερομηνία προς ενέργεια, η απόφαση του Δικαστηρίου θα υπεκαθίστατο στους εσωτερικούς κανόνες περί παραγραφής.

65. Στις προτάσεις του επί της αποφάσεως της 12ης Ιουνίου 1980, Express Dairy Foods [67], ο γενικός εισαγγελέας Capotorti, για να αντιταχθεί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, σε κάθε αποτέλεσμα ex nunc, θύμισε τη διατύπωση της αποφάσεώς σας ACF Chemiefarma κατά Επιτροπής [68]: «η προθεσμία παραγραφής για να εκπληρώσει τη λειτουργία της εξασφαλίσεως της ασφαλείας δικαίου πρέπει να είναι καθορισμένη εκ των προτέρων» [69].

66. Επί αγωγής αναζητήσεως των αχρεωστήτως καταβληθέντων, η παγία νομολογία σας παραπέμπει στις εθνικές νομοθεσίες των οποίων η εφαρμογή «πρέπει να πραγματοποιείται κατά τρόπο μη εισάγοντα διακρίσεις, σε σχέση με τις διαδικασίες που αποσκοπούν στην επίλυση διαφορών του ιδίου τύπου, αλλά απλώς εθνικών, και (...) οι διαδικαστικές λεπτομέρειες δεν μπορούν να έχουν ως αποτέλεσμα το να καθίσταται αδύνατη στην πράξη η άσκηση απονεμομένων από το κοινοτικό δίκαιο δικαιωμάτων» [70].

67. Συνειδητοποιούμε εδώ το μείζον παράδοξο του αποτελέσματος ex nunc, έστω και περιορισμένου: *η δική σας απόφαση* θα καθιστούσε πρακτικώς αδύνατη την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του επιχειρηματία ο οποίος θίγεται από τον ανίσχυρο κανονισμό και ο οποίος θα μπορούσε να έχει ακόμη τη δυνατότητα να ενεργήσει βάσει των εθνικών προθεσμιών παραγραφής.

68. Είναι περαιτέρω ανάγκη να αποδείξω ότι το αποτέλεσμα ex nunc δεν μπορεί να γίνει δεκτό παρά μόνο κατ' εξαίρεση, λαμβάνοντας υπόψη τις περιστάσεις κάθε περιπτώσεως;

69. Η μέριμνά σας — την οποία συμμερίζονται και τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια — να λαμβάνετε υπόψη τα θεμε-

67 — Σημείο 5 in fine.
68 — Απόφαση της 15ης Ιουλίου 1970, 41/69 (Rec. 1970, σ. 661).
69 — Σκέψη 19.
70 — Απόφαση Express Dairy Foods, σκέψη 12.

λιώδη δικαιώματα και η εξέλιξη της νομολογίας σας ως προς την έκταση του αποτελέσματος ex nunc δικαιολογούν, κατά την άποψή μου, το να κάνει η νομολογία σας ένα νέο βήμα, περιορίζοντας τις υποθέσεις και τις συνέπειες του χρονικού περιορισμού των αποτελεσμάτων της αναγνωρίσεως του ανισχύρου.

70. Η ίδια η Επιτροπή στην παρούσα υπόθεση ισχυρίζεται σαφώς: «Σε περίπτωση αναγνωρίσεως του ανισχύρου (όπως και σε περίπτωση δεσμευτικής ερμηνείας), το αποτέλεσμα ex tunc είναι ο κανόνας. Ο περιορισμός του αποτελέσματος στον μετά την έκδοση της αποφάσεως χρόνο πρέπει επομένως να θεωρηθεί ως εξαίρεση υπό στενή έννοια και να μην εφαρμόζεται παρά μόνο εκεί όπου είναι απολύτως απαραίτητο» [71].

71. Δεν μπορώ παρά να συμμεριστώ αυτή την πρόταση, η οποία κατά τα λοιπά επαναλαμβάνει όσα περιέλαβα στις προτάσεις μου επί της αποφάσεως Société des produits de maïs [72], ως προς την οποία όμως δεν καταλαβαίνω γιατί δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί, όπως επιμένει να προτείνει η Επιτροπή, παρά μόνο σε όσους άσκησαν προσφυγή (αγωγή) ή ένσταση πριν από την απόφασή σας.

72. Βρισκόμαστε εδώ ενώπιον σοβαρών διαταραχών και επιταγών οι οποίες θα υπαγόρευαν την υιοθέτηση ενός αποτελέσματος ex nunc;

73. Προκειμένου περί επιχειρηματιών που εισέπραξαν ΝΕΠ αχρεωστήτως, νομίζω ότι η εξαιρετική τους κατάσταση δικαιολογεί μια εξαιρετική απόφαση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η άκρως όψιμη αναγνώριση του ανισχύρου θα μπορούσε, σε περίπτωση αναδρομικού αποτελέσματος, να επηρεάσει σοβαρά την οικονομική τους ισορροπία, συνεπεία των εννόμων σχέσεων που γεννήθηκαν καλοπίστως [73]. Εξάλλου, όπως έχω υπενθυμίσει, ο υπό κρίση κανονισμός είναι προγενέστερος εκείνων τους οποίους αναγνωρίσατε ως ανισχύρους στις 15 Οκτωβρίου 1980. Επομένως, δεν σας προτείνω να επανέλθετε, όσον αφορά τους ενδιαφερομένους, στο αποτέλεσμα ex nunc.

74. Αλλά γι' αυτούς οι οποίοι κακώς κατέβαλαν ποσά υπέρ το δέον, η αρχή της ασφάλειας δικαίου σημαίνει, πρώτ' απ' όλα, τον σεβασμό της νομιμότητας και τη δυνατότητα των ενδιαφερομένων να μην υφίστανται τα αποτελέσματα ενός ανισχύρου κανονισμού.

75. Η νομολογία σας στο θέμα του χρονικού περιορισμού των αποτελεσμάτων των αποφάσεων που αναγνωρίζουν το ανίσχυρο προσπαθεί να προλάβει τις παραποιήσεις του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρηματιών [74]. Μου φαίνεται ότι εδώ μόνον η φυσιολογική εφαρμογή του αποτελέσματος ex tunc προς όφελος των επιχειρηματιών που έχουν καταβάλει υπέρ το δέον ποσά μπορεί να *περιορίσει* αυτές τις παραποιήσεις σε σχέση με τις επιχειρήσεις που ωφελήθηκαν εισπράττοντας περισσότερα.

76. Επιπλέον, κανένας τεχνικός λόγος δεν επιβάλλει το αποτέλεσμα ex nunc. Βεβαίως,

71 — Παρατηρήσεις της Επιτροπής, σ. 11 της γαλλικής μεταφράσεως.

72 — Σημείο 12 και 13 των προτάσεών μου.

73 — Όπ. π., σημείο 13.

74 — Βλ., για παράδειγμα, την απόφαση Providence agricole de Champagne, σκέψη 45.

όπως έχουμε δει, η αναγνώριση ως ανισχύρου του κανονισμού δεν επιτρέπει ipso facto να προσδιοριστεί η απαίτηση των θιγέντων επιχειρηματιών. Η διακριτική εξουσία που διαθέτει η Επιτροπή για να κατανέμει τα ΝΕΠ στα διάφορα παράγωγα του βασικού προϊόντος προϋποθέτει μια νέα παρέμβαση από την πλευρά της [75]. Αλλά, ακριβώς, η Επιτροπή βεβαιώνει ότι μπορεί κάλλιστα να προβεί στον υπολογισμό των ΝΕΠ τα οποία θα έπρεπε να έχουν καταβληθεί εάν οι ένδικοι κανονισμοί δεν ήταν παράνομοι [76].

77. Τέλος, επιβάλλεται το αποτέλεσμα ex nunc για σοβαρούς λόγους οικονομικής ισορροπίας;

78. Υπάρχει, κατά τη γνώμη μου, μια θεμελιώδης διαφορά μεταξύ των περιστατικών των υποθέσεων Defrenne II, Pinna, Barber ή Legros αφενός και της αγωγής περί αποδόσεως αχρεωστήτως καταβληθέντος ΝΕΠ, όπως αυτή η οποία εκκρεμεί ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου αφετέρου [77].

79. Οι πρώτες αφορούσαν έναν πολύ μεγάλο αριθμό προσώπων. Η αναδρομικότητα του ανισχύρου σ' αυτές θα επηρέαζε ορισμένες έννομες καταστάσεις. Οι οικονομικοί αντίκτυποι της αναδρομικότητας θα ήσαν σημαντικοί.

80. Εν προκειμένω, ο κανονισμός αναγνωρίζεται ως ανίσχυρος καθόσον αφορά μια εξαιρετικά συγκεκριμένη υπόθεση: τα ΝΕΠ, τα οποία εφαρμόζονται σε ορισμένα παράγωγα ενός βασικού προϊόντος (τον αραβόσιτο), αφορούν επιχειρήσεις «εύκολα εξακριβώσιμες (ακόμη κι αν αυτό γινόταν μόνο βάσει των διαδικασιών εισπράξεως-πληρωμής τις οποίες προκαλούν οι δραστηριότητές τους)» [78]. Η αναγνώριση του ανισχύρου δεν θα μπορούσε να προκαλέσει παρά μόνο την απόδοση του *υπέρ το δέον εισπραχθέντος* και όχι του συνόλου των καταβληθέντων ΝΕΠ. Η ενάγουσα της κύριας δίκης άλλωστε δεν έσφαλε ως προς αυτό, δεδομένου ότι ζητάει όχι την πλήρη απόδοση αλλά τη μερική απόδοση των καταβληθέντων ΝΕΠ [79].

81. Η Κοινότητα θα αναλάβει την οικονομική επίπτωση του ανισχύρου μέσω του Ευρωπαϊκού Γεωργικού Ταμείου Προσανατολισμού και Εγγυήσεων. Η Επιτροπή ουδέποτε υποστήριξε ότι τα αποτελέσματα της εφαρμογής της πλήρους αναδρομικότητας του ανισχύρου στους επιχειρηματίες που κατέβαλαν υπέρ το δέον θα έθεταν σε κίνδυνο την ισορροπία των οικονομικών της Κοινότητας.

82. Γι' αυτό, δεδομένου ότι η εξαίρεση από την αρχή του αποτελέσματος ex tunc πρέπει να περιορίζεται στο αυστηρώς αναγκαίο, επιβεβαιώνω εδώ τη θέση που είχα υιοθετήσει στις προτάσεις μου επί της αποφάσεως Société des produits de maïs, δηλαδή ότι: «(το) ανίσχυρο πρέπει να παράγει έναντι των επιχειρηματιών, οι οποίοι έχουν καταβάλει νομισματικά ποσά, τα συνήθη αποτελέσματά του, δηλαδή "ex tunc" (...)» [80].

75 — Βλ. την απόφαση Maïseries de Beauce, σκέψη 42.

76 — Παρατηρήσεις της Επιτροπής, σ. 12 της γαλλικής μεταφράσεως. Η Επιτροπή επιβεβαίωσε αυτό το σημείο κατά τη συνεδρίαση.

77 — Βλ. επ' αυτού τις παρατηρήσεις του M. D. Simon, όπ. π., σ. 651, ειδικά σ. 663-664.

78 — Βλ. J. C. Masclet, όπ. π., σ. 174.

79 — Βλ. απόφαση του αιτούντος δικαστηρίου, σ. 5 της γαλλικής μεταφράσεως.

80 — Σημείο 13 in fine των προτάσεών μου.

83. Και ενισχύομαι σ' αυτή την πεποίθησή μου διότι μόνο αυτή η λύση συνάδει με τις επιταγές των θεμελιωδών αρχών οι οποίες, σύμφωνα με τη νομολογία σας, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του κοινοτικού δικαίου.

84. Μια τελική παρατήρηση. Είναι δυνατόν τα αχρεωστήτως καταβληθέντα ΝΕΠ να ενσωματώθηκαν στις τιμές των εμπορευμάτων και να μετακυλίστηκαν στους αγοραστές. Με την απόφαση της 27ης Φεβρουαρίου 1980, Just [81], δεχθήκατε ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν αποτελούσε εμπόδιο στο να αρνηθεί ένα εθνικό δικαιικό σύστημα την απόδοση αχρεωστήτως εισπραχθέντων φόρων, όταν αυτή θα συνεπαγόταν αδικαιολόγητο πλουτισμό. Είναι αξιοσημείωτο ότι βασιστήκατε, κυρίως, σ' αυτήν την έννοια για να απορρίψετε ένα αίτημα περιορισμού των διαχρονικών αποτελεσμάτων της αποφάσεως [82].

85. Επομένως, προτείνω να αποφανθείτε ως εξής:

1) Οι διατάξεις του κανονισμού (ΕΟΚ) 2719/75 της Επιτροπής, της 24ης Οκτωβρίου 1975, *περί καθορισμού των νομισματικών εξισωτικών ποσών τα οποία* εφαρμόζονται στο άμυλο, τη δεξτρίνη και το διαλυτό άμυλο είναι ανίσχυρες

   — καθόσον καθορίζουν τα νομισματικά εξισωτικά ποσά τα οποία εφαρμόζονται στο σύνολο αυτών των προϊόντων, τα οποία προέρχονται από τη μετατροπή μιας δεδομένης ποσότητας του ιδίου βασικού προϊόντος, του αραβοσίτου, εντός προσδιορισμένης αλυσίδας παραγωγής, σε ύψος σαφώς ανώτερο από το εξισωτικό ποσό το οποίο έχει καθοριστεί γι' αυτήν τη δεδομένη ποσότητα του βασικού προϊόντος,

   — καθόσον καθορίζουν τα εξισωτικά ποσά τα οποία εφαρμόζονται στο άμυλο αραβοσίτου επί άλλης βάσεως από αυτήν της τιμής παρεμβάσεως του αραβοσίτου, μειωμένης κατά το ποσό της επιστροφής κατά την παραγωγή του αμύλου αραβοσίτου.

2) Η ακυρότητα αυτή συνεπάγεται την ακυρότητα των διατάξεων των κανονισμών (ΕΟΚ) 2879/75, 271/76, 512/76, 572/76 και 618/76, καθόσον αυτές αφορούν τα αναφερόμενα στην προηγούμενη παράγραφο προϊόντα.

81 — Υπόθεση 68/79 (Rec. 1980, σ. 501, σκέψη 26). Βλ. επίσης τις αποφάσεις Express Dairy Foods, σκέψεις 13 και 14 και της 9ης Νοεμβρίου 1983, 199/82, San Giorgio (Συλλογή 1983, σ. 3595, σκέψη 13). Βλ. επίσης τις προτάσεις μου στην απόφαση Société des produits de maïs, σημείο 13.

82 — Απόφαση της 27ης Μαΐου 1981, 142/80 και 143/80, Esservi et Salengo (Συλλογή 1981, σ. 1413, σκέψη 35).

3) Αν και οι επιχειρηματίες μπορούν, μετά τον καθορισμό νέων νομισματικών εξισωτικών ποσών από την Επιτροπή και για το ύψος της ζημίας που πραγματικά υπέστησαν, να επικαλεστούν το ανίσχυρο των ανωτέρω κανονιστικών διατάξεων, αυτό το τελευταίο δεν επιτρέπει να τεθεί υπό αμφισβήτηση η καταβολή νομισματικών εξισωτικών ποσών που πραγματοποιήθηκε από τις εθνικές αρχές, βάσει αυτών των διατάξεων, για τον προ της ημερομηνίας της εκδοθησομένης αποφάσεως χρόνο.